

ЛІКВІДАЦІЯ КОЛИШНІХ ПОМІЩИКІВ УКРАЇНИ У 1920-х рр.

На основі архівних документів та літератури досліджується соціально-правовий статус поміщицького класу в Україні після революції 1917 р. і їх остаточна ліквідація радянською владою у кінці 1920-х рр.

Ключові слова: експлуататори, поміщики, дворяни, ліквідація, землевласники, нетрудові орендарі.

На основе архивных документов и литературы исследуется социально-правовой статус помещиков в Украине после революции 1917 г. и их окончательная ликвидация советской властью в конце 1920-х гг.

Ключевые слова: эксплуататоры, помещики, дворяне, ликвидация, землевладельцы, нетрудовые арендаторы.

The social and legal status of landlord's class in Ukraine often the revolution of 1917 is researched on the basis of archival documents and literature. The article also considers their ultimate liquidation by the Soviet authorities in late 1920s.

Key words: exploiters, landowners, gentry, liquidation, landlords, tenants unearned.

Після подій жовтня 1917 р. мільйони людей, які вважалися представниками привілейованих станів дореволюційного радянського суспільства, виявилися відстороненими від звичного соціально-культурного та професійного життя. Вони та члени їхніх родин позбулися не лише відносного матеріального достатку, але й колишнього статусу та становища в суспільстві.

Ліквідація експлуаторських класів – одне з першочергових завдань радянської влади. За марксистсько-ленінським трактуванням, експлуаторами вважалися «суспільні класи, які привласнювали собі чужу працю, на основі володіння приватною власністю» [1, с. 414]. Але на практиці категорія «експлуаторів» не мала чітких меж і охоплювала різні суспільні верстви українського населення, які суттєво відрізнялися за своїм походженням, ставленням до влади, рівнем матеріальних доходів, політичними переконаннями і культурними традиціями.

Радянська влада вважала, що саме поміщики складають основу експлуаторських класів, оскільки маєтне дворянство зосереджувало у своїх руках величезні матеріальні цінності, а отже і всю повноту влади в країні. Питання про боротьбу з поміщиками постає ще в період революції 1905-1907 рр., коли В. І. Ленін націлював селянство під керівництвом пролетаріату на «... вигнання поміщиків і захоплення поміщицьких земель» при цілковитому зруйнуванні або усуненні «... всіх і всяких місцевих властей, із зміною їх новими, народними властями» [2, с. 300].

До 1917 р. дворяни та поміщики продовжували залишатися найвпливовішою групою населення в

країні. В. І. Ленін наголошував «... вони на довгий час зберігають неминуче ряд величезних фактичних переваг: у них залишаються гроші, деяке рухоме майно, лишаються зв'язки, навички організації і управління, знання всіх «гаємниць» (звичаїв, прийомів, засобів, можливостей) управління, лишається незмірно більший навик у військовій справі» [3, с. 23].

Окреслена вище тема не знайшла належного висвітлення в історіографії. Фахівці радянської історичної науки обходили подібні теми, на їх вивчення і публікацію накладалися певні обмеження. Питання ліквідації колишніх поміщиків у літературі розглядається в контексті аграрних перетворень у роки соціалістичної революції та громадянської війни, тому ставимо за мету зробити спробу в загальних рисах розкрити головні напрямки процесу ліквідації колишніх поміщиків на Україні.

В історіографії радянського періоду об'єктом дослідження виступають не окремі люди або класи, а соціально-економічні та політичні процеси. Дослідники висвітлювали поміщицьке землеволодіння в контексті марксистської теорії суспільно-класових відносин, керуючись ідеологічними принципами радянської влади, використовуючи статистику промислового та сільськогосподарського виробництва [4]. Історик М. А. Рубач у своїй праці про революційні аграрні перетворення в Україні, згадує про еволюцію поміщицького землеволодіння, починаючи з реформи 1861 р. Він виокремлював дворянське, купецьке і куркульське землеволодіння і зауважує, що селянин, який придбав землю після реформи, міг стати поміщиком, але дворянське

соціальне походження не продавалося, а набувалося [5].

Сучасні дослідники цієї проблематики розглядають соціально-економічне становище поміщиків з іншого боку, за допомогою розширення джерельної бази, розсекречення архівних документів та збагачення вітчизняної історіографії сучасним методологічним інструментарієм. Важливим науково-історичним дослідженням є монографія Н. Р. Темірової, яка розкриває організаційно-господарську дійсність поміщицького маєтку, підприємницьку діяльність поміщиків, їх соціальний портрет [6]. В. І. Марочко досліджує соціальний статус колишніх поміщиків на основі нормативно-правових документів радянського періоду [7].

Формування поміщицького соціально-економічного укладу тривало протягом п'яти століть, вирізняючись різними періодами піднесення та занепаду, але після подій революції 1917 р. і закріплення радянської влади в Україні таку соціальну верству, як поміщик, було остаточно знищено.

Як зазначає Н. Р. Темірова, термін «поміщик» походить від назви «помістя», а початок його станового оформлення припадає на XV ст. Вона також зауважує, що дворяни і поміщики – це дві різні соціальні групи, які слід розмежовувати, оскільки в радянській історіографії ці два поняття часто ототожнювали. У післяреволюційний період поміщиками вважалися особи, які мали 50 і більше десятин придатної землі, а в Україні їх налічувалося 14,2 тис. дворянських і 7,4 тис. не дворянських, тобто 21,6 володінь, у яких мешкало разом з родинами 275 тис. осіб [6, с. 58].

Першим кроком у боротьбі з поміщиками з боку більшовиків був заклик селянства про негайне організоване знешкодження поміщицького землеволодіння та всіх інших залишків кріпосництва. У своїй доповіді на Петроградській загальнономіській конференції РСДРП(б) 27 квітня 1917 р. В. І. Ленін зазначав, що «Аграрну революцію ми одні зараз розвиваємо, кажучи селянам, щоб вони брали землю зараз же» [8, с. 233].

Селяни почали негайно захоплювати луки, сінокоси, вирубувати поміщицькі ліси, відмовлялися виконувати свої зобов'язання по відробітках. Поступово вони перейшли до обмеження поміщицької власності на посівні землі. Земельні комітети проводили перерозподіл приватновласницьких земель, що здавалися в оренду, і знизили в 3-5 разів орендну плату. В результаті вже до середини літа 1917 р. поміщики втратили велику суму орендних внесків, що становили до революції 70 млн руб. золотом на рік [3, с. 20].

Революційні події в країні позбавили поміщиків привілейованого становища в суспільстві. Як і буржуазія, вони були усунуті від влади. На І з'їзді Рад республіки було проголошено, що влада на території України належить Радам робітничих,

солдатських і селянських депутатів. Керовані більшовиками робітники і селяни взяли курс на усунення від політичного та соціально-економічного життя класу поміщиків. Вони діяли відповідно до ленінських вказівок про те, що «... клас експлуатованих бере в свої руки всі засоби влади, щоб остаточно знищити свого класового ворога» [3, с. 20]. Втративши політичну владу, маєтне дворянство позбулося незабаром своїх станових привілеїв. 11 листопада 1917 р. було прийнято декрет ВЦВК «Про знищення станів і громадських чинів», що скасовував будь-які звання, стани і громадські чини, ліквідував станові організації та установи [9, с. 72].

Юридичні основи ліквідації поміщицького землеволодіння були закріплені Декретом про землю, прийнятим II Всеросійським з'їздом Рад. Уже в першій статті цього документу зазначалося, що «Поміщицька власність на землю скасовується негайно без всякого викупу» [9, с. 17]. Відповідно до цього Декрету, поміщицькі маєтки, а також удільні, монастирські, церковні землі з усім їх реманентом, садибними будівлями передавалися в розпорядження волосних земельних комітетів і повітових Рад селянських депутатів. Останні були зобов'язані вживати необхідних заходів для додержання найсуворішого порядку при конфіскації поміщицьких маєтків.

Сільське населення України із захопленням зустріло Декрет про землю і одразу приступили до встановлення контролю над поміщицькими маєтками та опису майна. Вони рішуче відкидали будь-які способи затягти процес ліквідації поміщицького землеволодіння, не зупиняючись перед погромами маєтків та насильствами над їх власниками. Останні були змушені втікати в місто або емігрувати за кордон. Іноді селяни самі вчиняли самосуд і розправу над поміщиками. Так, в одному із сіл Кам'янецької округи односельці вбили поміщика, який вчасно не виїхав із села і не виконував усіх вимог радянської влади [13, арк. 72].

Чимало середніх і дрібних поміщиків залишилися в селах, вони не виступали проти радянської влади і виконували всі вказівки відповідно до нового законодавства, яке обмежувало їх соціальні права, особливо в царині землекористування та участі у виборах представницьких органів влади. Інструкція Раднаркому УСРР «Про закріплення землі в трудове користування» була ухвалена 2 квітня 1921 р., яка юридично обґрунтувала механізм конфіскації поміщицького майна. «Усі колишні поміщицькі, державні, монастирські та удільні землі, конфісковані ще у минулому році Радянською владою, переходять без викупу у користування усього трудового народу. Усі колишні нетрудові власники (поміщики) і нетрудові орендарі підлягають негайному виселенню з їхніх економік» [10].

Питання про конфіскацію поміщицького майна вирішувалось у гострій класовій боротьбі, оскільки селяни вимагали повного розорення колишніх багатіїв, погоджувалися залишити

господарям тільки найнеобхідніші речі. Поміщики у свою чергу намагалися залишити за собою предмети домашнього вжитку, одяг, меблі, житлові приміщення тощо. Внаслідок цього 11 вересня 1923 р. ВУЦВК було видано постанову «Про порядок вилучення земельних зайвин нетрудового користування у бувших дідичів і куркулів» [12].

Формуванням списків поміщиків займалися сільські ради та Комітети незможних селян, які подавали відповідні справи до окружних земельних судових комісій. Конфіскації не підлягали сади, виноградники, цінні культури, ділянки із штучним зрошенням, відокремлені від громадської землі та поліпшені трудові господарства. «Земля, що є в трудовому користуванні колишніх дідичів і куркулів, не відображена в порядку правил цієї постанови, залишається в їхньому користуванні і може бути від них відібрана на загальних засадах в порядку, встановленому Земельним Кодексом» [12]. Тобто, радянська влада тимчасово дозволила право на землекористування колишнім поміщикам, обмеживши їх «трудовими нормами», але не позбавила юридичного права працювати на землі, дотримуючись Земельного Кодексу.

У доповідній записці до Президії ВУЦВК від Народного комісаріату земельних справ зазначається, що «класова свідомість трудового населення вимагає повного ліквідування залишків поміщицького володіння. Закріпившись у своїх маєтках, колишні поміщики почали проводити контрреволюційну роботу і налаштовувати населення проти радянської влади, вони зловживають і обходять закони». 20 березня 1925 р. ЦВК СРСР ухвалив постанову про остаточну ліквідацію залишків поміщицького володіння, а в Україні ВУЦВК і РНК 9 вересня 1925 р. ухвалили постанову з інструкцією «Про позбавлення бувших поміщиків прав землекористування й проживання в господарствах, що належали їм до революції» [14, арк. 4 зв.]

Чинність постанови поширювалась на три соціальні групи – колишніх поміщиків, великих землевласників та нетрудових орендарів, яких не лише позбавляли права землекористування, а також права проживання у власному маєткові. Великі землевласники і нетрудові орендарі виселялися в разі встановлення факту їх кабального ставлення до селян та робітників. Закон про виселення не поширювався на тих поміщиків, які до революції виїхали із свої маєтків, оселилися в інших містах і займалися іншим видом діяльності [14, арк. 5].

Постанова зобов'язувала президію окрвиконкомів створити «міжурядницьку комісію» в складі голови та представників ДПУ і прокурорського нагляду. Вони мали розглядати справи про виселення колишніх поміщиків і їхніх родин. Виселенню підлягали колишні дідичі із дворян разом з їхніми родинами, колишні великі землевласники недворянського походження, а також нетрудові орендарі, «... якщо вони

проживають нині у маєтках, що належали їм до 1 січня 1919 р.» [11].

Середина 1920-х рр. характеризується остаточним юридичним оформленням унітарної радянської держави та досягненням певної соціально-економічної стабільності, тому необхідно було визначити роль «чужого елемента» в суспільстві. Постанова від 9 вересня 1925 р. підтверджує той факт, що протягом жовтня 1917 – січня 1919 р. поміщицьке господарство продовжувало функціонувати довкола маєтку, якщо не було пограбоване місцевими селянами. Демократичні засади нової економічної політики певною мірою позначились на окремих статтях постанови. Зокрема, заборонялося виселяти колишніх поміщиків, «... незалежно від їхнього походження трудового і напівтрудового типу, що набули свого часу землю через посередництво земельних банків або іншими способами, шляхом виплати за землю в розстрочення й працювали на землі із своїми родинами, користувалися тільки додатковою найманою працею» [11].

Зміст постанови свідчить про те, що влада частково йшла на поступки, але це все залишалося на папері. На практиці ж дуже часто окружна комісія не дотримувалась законів і діяла на власний розсуд, про що свідчать масові заяви та скарги. Так, до Президії ВУЦВК надійшов лист від громадянина Рущинського А. А., який не згоден з рішенням про його виселення, він пояснює що землю придбав ще у 1905 р. (14 дес.) за допомогою банківських вкладів. Найману працю не використовує, обробляє землю разом з родиною, яка складається з 14 осіб [15, арк. 98].

Збереження колишніми поміщиками свого маєтку з трудовою нормою землекористування гарантувала їхня участь в частинах Червоної армії, активна революційна боротьба за радянську владу, особливі заслуги, відзначені ЦВК та Раднаркомом. Особам дворянського походження потрібно було довести своє лояльне ставлення до радянської влади.

Не підлягали виселенню «... земліволодільці, хоч би й дворянського походження, що проводили перед революцією трудове або напівтрудове господарство й не відрізнялися своїм побутом від околиць сільської людності (як-ось: однодворці, дрібна шляхта), якщо відносини їхні до околиць людності не носили кабального характеру» [11]. Соціальне походження і повсякденне становище мали велике значення, але враховувалось також ставлення оточуючого населення, особливо односельчан, іноді вони були проти виселення окремих осіб дворянського походження, свою позицію аргументували тим, що «громадянин жив з нами одним життям, нічим не відрізнявся від нас, не переховувався під час революції і святкував її річницю» [14, арк. 153].

Для адміністративного виселення необхідно було мати обґрунтовану мотивацію, яка б відповідала чинному законодавству. Списки осіб, які підлягають виселенню складали їхні

односельчани, які колись були кріпосними, тому траплялися випадки зведення особистих рахунків, сусідська заздрість, соціальна помста. Питання, за якими складали характеристику на колишніх дідичів і поміщиків: чи дійсно ця особа є колишнім поміщиком; колишній маєтковий стан і соціальне походження; яким було ставлення до населення перед революцією; яке ставлення до населення на сьогодні; як населення реагує на те, що поміщик мешкає у своїй колишній садибі? [15, арк. 4].

Найголовнішим серед цього переліку питань було соціальне походження та ставлення до влади. Наприклад, постанова Могилівської прокуратури 1926 р., яка розглядала справу громадянина М. Г. Невицького, сина колишнього землевласника, який до революції мав 120 дес. землі, зараз користується 12,72 дес. Рішення було прийняте на користь М. Г. Невицького, оскільки він 1912-1914 рр. працював вчителем, 1914-1917 рр. – служив у царській армії, 8 років перебував у засланні як член воєнної організації більшовиків. Його дружина працює вчителькою, а він є «бажаним і корисним громадянином округи і має заслуги перед Революцією» [15, арк. 10]. Громадянин О. В. Кульчицький – колишній поміщик 36 років, має шестеро дітей. Майно до революції: земля 156 дес., два житлові будинки: на 3 і 5 кімнат, (будинки криті бляхою); чотири будинки господарського призначення. 3 реманенту: 8 пар коней, 2 корови, 4 плуги, 8 борін та інше приладдя. Власною працею землю не обробляє, а наймає робітників [15, арк. 41]. Рішення окрвиконкому від 29 червня 1926 р. було категоричним: виселити О. В. Кульчицького, конфісковану землю передати в користування земгромади; дозволити колишньому поміщикові зібрати врожай за 1925-1926 рр.; будівлі, живий та неживий реманент, який набутий після 3 січня 1922 р. є власністю поміщика, все інше майно відібрати та передати в розпорядження сільради, окрім: меблів, одягу, книг, продуктів. Для виселення надати термін – один місяць [15, арк. 50].

Розгляд справ про виселення колишніх поміщиків, які розглядали земельні відділи окрвиконкомів, міжурядницька комісія та Президія ВУЦВК, демонстрували закінчення епохи поміщицького землеволодіння, яке впродовж 1917-1927 рр. існувало у формі землекористування довкола маєтку. Доля поміщиків та дворян склалася по-різному: одних виселяли, інших з соціально-політичних мотивів залишали. Наприклад, рішенням президії ВУЦВК громадянина К. І. Кляйна залишити проживати у своєму господарстві разом з родиною і не виселити його за межі округи, як особу «що займається сільським господарством, гарно ставиться до населення, як в роки революції так і зараз» [17, арк. 33]. Виселити за межі округи і позбавити права землекористування громадянина В. Г. Вернигору, оскільки він вороже ставиться до бідного населення, а працю робітників і службовців грубо експлуатує [17, арк. 34].

Вражає мотивація до виселення: «експлуатація робочої сили та закабалення селянства», «втерся в склад артілі», «утворює антагонізм», «настрою контрреволюційного», «особа зловредна», «політично неблагонадійний».

У доповідній записці ВУЦВК перед ЦВК СРСР про розгляд скарг на постанови щодо виселення колишніх поміщиків і великих землевласників зазначається, що із 641 розглянутих справ, відмінено постанову про виселення по 378 справах, тобто майже 60 %. Така ситуація виникла тому, що в Законі від 9 вересня 1925 р. були вказані умови про виселення всіх осіб дворянського походження, а до складу дворян «приписували і колишніх почесних громадян, і синів духовенства, купців, «незаконних дітей» дворян, дітей чиновників, воєнних». Були випадки, коли представників на виселення визначали «на око» або за зовнішніми ознаками. Були й зовсім незрозумілі постанови, наприклад: виселити робочого, який мав 12 дес., виселити сільську вчительку – 9 дес., виселити вчительку з 40-річним досвідом роботи в школі [16, арк. 3].

У доповіді Наркомзему про виконання постанови ВУЦВК від 9 вересня 1925 р. «Про позбавлення бувших поміщиків прав землекористування й проживання в господарствах, що належали їм до революції» зазначається, що проведення в життя постанови про виселення поміщиків з їх колишніх маєтків дало позитивні як політичні, так і господарські наслідки. У практичному здійсненні цих постанов брали активну участь широкі кола селянства, яке цілком виправдало надії Уряду і також бажають остаточного знищення нетрудового земле-користування та виселення колишніх поміщиків з їх бувших маєтків [13, арк. 77].

Результати та узагальнюючі дані про кількість конфіскованої землі та господарств за ознакою «колишні поміщики» зустрічаються у листі президії Наркомзему УСРР до президії ВУЦВК, у якому зазначено, що із 40 округ на 15 травня 1927 р. загальна кількість виселених родин колишніх поміщиків – 708, з них 269 дворянських родин, 395 недворянських, орендарів – 44. Загальна кількість виселених осіб – 3233, до революції вони володіли – 262429, 3 дес. землі [13, арк. 74].

Тож, судячи з архівних документів та законодавства радянської держави, в Україні протягом 1920-х рр. залишалися поміщицькі господарства. Спочатку колишні поміщики були землевласниками, а в умовах радянської влади вони стали землекористувачами згідно трудовій нормі земельного наділу. Політико-економічні обмеження та адміністративне виселення землевласників тривало до кінця 1920-х рр., тому 1917 р. є умовною датою ліквідації поміщицького землеволодіння. Декрет про землю лише констатував ліквідацію приватної власності на землю та її соціально-економічних форм, але вони залишалися функціонувати. Отже, поміщицьке господарство продовжувало діяти довкола маєтку, не маючи дореволюційного статусу, але

залишалося суб'єктом та об'єктом економічних і правових відносин в умовах непу.

Після революції 1917 р. в Україні починають відбуватися радикальні соціально-економічні зміни, які суттєво вплинули на структуру і зміст життя українського народу. Скасування права приватної власності на землю, ліквідація поміщицького землеволодіння, обмеження

заможного селянства, проведення соціалізації землі трансформували повсякденний уклад життя населення, центральною фігурою якого був «поміщик» або «хазяїн». Відбувся частковий злам соціальної установки – орієнтація на розширення господарства, а, з іншого боку, деформовано систему соціальних цінностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Большая Советская Энциклопедия Т. 48. / Гл. ред. Введенский Б. А. – М. : 1957. – 672 с.
2. Ленін В. І. Розпуск Думи і завдання пролетаріату // В. І. Ленін. Повне зібрання творів. Т. 13. – К. : Політвидав України, 1971. – 548 с.
3. Турченко Ф. Г. Ліквідація класу поміщиків на Україні / Ф. Г. Турченко // Український історичний журнал. – 1984. – № 6. – С. 18–30.
4. Рибалка І. К. Аграрні перетворення на Україні в роки громадянської війни. (1919 р.) / І. К. Рибалка. – Харків, 1967. – 192 с.
5. Рубач М. А. Очерки истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М. А. Рубач. – К. : Издательство УССР, 1957. – 455 с.
6. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861-1917 рр. : соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – 319 с.
7. Марочко В. І. Соціально-правовий статус колишніх поміщиків в УСРР 1920-х рр. / В. І. Марочко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск XVIII. – К. : 2010. – 305 с.
8. Ленін В. І. Про політичну лінію // В. І. Ленін. Повне зібрання творів / Пер. з 5-го рос. видання. – К. : Політвидав України, 1972. – Т. 31. – 645 с.
9. Валк С. Н. Декреты Советской власти. Т. 1. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. / С. Н. Валк. – М. : 1957. – 624 с.
10. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі – ЗУ України). – 1921. – № 6. – Арк. 172.
11. ЗУ України. – 1925. – № 68 – 69. – Арт. 387.
12. ЗУ України. – 1923. – № 33. – Арт. 486.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 328. – Арк. 90.
14. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 2682. – Арк. 249.
15. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 330. – Арк. 176.
16. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 174. – Арк. 37.
17. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 132. – Арк. 49.

Рецензенти: д.і.н., проф. О. П. Тригуб (Чорноморський державний університет ім. Петра Могили); д.і.н., проф. Н. Р. Темірова (Донецький національний університет).

© Устенко А. А., 2014

Дата надходження статті до редколегії 06.10.2014 р.